

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.14>

УДК 94 (470) :327.2 + 141: 177.8

Ярослав МОТЕНКО

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-5983-2432

Email: motenkoyaroslav@gmail.com

Євгенія ШИШКІНА

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-8599-5518

Email: zhshk@ukr.net

КОНЦЕПЦІЯ «ГОМО СОВЕТІКУС» О.О. ЗІНОВ'ЄВА ЯК СКЛADOVA ЧАСТИНА Z-ІДЕОЛОГІЇ

Анотація. Стаття розкриває особливості використання в світовому медіа-просторі Російською Федерацією концепції «гомосовєтікус» філософа і соціолога О. О. Зінов'єва (1926–2006 рр.) як інструменту інформаційної війни. Актуальність проблеми зумовлена нагальною необхідністю для держави і суспільства України інтенсифікувати пошуки ефективних засобів протидії впливу соціально-деструктивних технологій країни-агресора. Автори розглядають літературну творчість О. О. Зінов'єва як одне з джерел формування так званої Z-ідеології, тобто комплексу ідей, уявлень і переконань спрямованих на обґрунтування доцільності реалізації Росією євразійської геополітичної концепції у міжнародних відносинах і легітимізацію її збройної експансії у Східній і Західній Європі. У статті проаналізовано зміст романів О. О. Зінов'єва «Гомосовєтікус» (1982 р.) і «Пара беллум» (1982 р.). На думку авторів дослідження, слід абстрагуватися від усталеного у літературній критиці уявлення про сатиричний жанр цих творів і, натомість, сконцентрувати увагу на практичному аспекті рекомендацій автора, щодо методів виховання та інформаційно-психологічного впливу на масову свідомість потенційного мобілізаційного ресурсу держави-агресора. О. О. Зінов'євим досить чітко і послідовно описано процес формування переконань і моральних пріоритетів радянської «надлюдини», яка має знищити західноєвропейську цивілізацію. Головними методами виховання «гомосовєтікуса» є формування у його свідомості аномальної ієрархії цінностей, де найважливішими якостями індивіда є агресивність, жорстокість, недовіра до оточуючих, байдужість до родини, пристосуванство, визнання пріоритетності інтересів держави. Очевидна неповноцінність такої особи має компенсуватися її здатністю швидко адаптуватися до екстремальних умов майбутньої великої континентальної війни, невибагливістю у побуті, умінням будувати стосунки з представниками інших націй з максимальною вигодою для себе. У статті стверджується, що вже в першій половині 1980-х рр. О. О. Зінов'євим було описано окремі елементи «гібридної війни», які згодом були застосовані Російською Федерацією протягом 2014–2022 рр. проти України і держав Європейського Союзу. Автори дослідження

вважають, що запропоновані ними висновки мають переконати наукову і широку громадськість України у необхідності об'єктивного переосмислення російської літературної спадщини, у тому числі і праць представників так званої «третьої хвилі» російської еміграції з СРСР (1960-і-поч.1990-х рр.), які, часто внаслідок масової інерції політичного світосприйняття, користуються іміджем борців з тоталітаризмом.

Ключові слова: «гомосовєтікус», «м'яка сила», гібридна війна, інформаційна війна, інформаційно-психологічний вплив, російська експансія.

Yaroslav MOTENKO

Ph.D. in History, Associate Professor, Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science,
National Technical University «Kharkiv Politechnic Institute»

Yevheniia SHYSHKINA

Ph.D. in History, Associate Professor, Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and History of Science,
National Technical University «Kharkiv Politechnic Institute»

CONCEPT OF "HOMO SOVETICUS" BY O.O. ZINOVIEV AS A COMPONENT OF Z-IDEOLOGY

Abstract. The article reveals the peculiarities of the Russian Federation's use of the concept of "homo sovietikus" by the philosopher and sociologist O. O. Zinoviev (1926–2006) as a tool of information warfare in the world media space. The relevance of the problem is determined by the urgent need for the state and society of Ukraine to intensify the search for effective means of countering the influence of socially destructive technologies of the aggressor country. The authors consider the literary work of O. O. Zinoviev as one of the sources of the formation of so-called Z-ideology, that is, a complex of ideas and beliefs aimed at justifying the feasibility of Russia's implementation of the Eurasian geopolitical concept in international relations and the legitimization of its armed expansion in the East and West Europe. The article analyzes the content of O. O. Zinoviev's novels "Homo Sovieticus" (1982) and "Para Bellum" (1982). According to the authors of the study, it is necessary to move away from the satirical genre notion of these works established in literary criticism and, instead, to concentrate attention on the practical aspect of the author's recommendations, regarding methods of education, informational and psychological influence on the mass consciousness of a potential mobilization resource of the aggressor state. O. O. Zinoviev described quite clearly and consistently the process of formation of beliefs and moral priorities of the Soviet "superman", who is supposed to destroy Western European civilization. The main methods of raising "homo sovieticus" are the formation in his mind of an anomalous hierarchy of values, where the most important qualities of an individual are aggressiveness, cruelty, mistrust of others, indifference to the family, adaptability, recognition of the priority of the interests of the state. The obvious inferiority of such a person should be compensated by his ability to quickly adapt to the extreme conditions of the future great continental war, unpretentiousness in everyday life, the ability to build relations with representatives of other nations with maximum benefit for himself. The article states that already in the first half of the 1980s O. O. Zinoviev described certain elements of the "hybrid war", which were later used by the Russian Federation during 2014–2022 against Ukraine and the states of the European Union. The authors of the study hope that their conclusions could convince the scientific and general public of Ukraine in the need for an objective rethinking of the Russian literary heritage, including the works of representatives of the so-called "third wave" Russian emigration from the USSR (1960s and early 1990s) who, due to the mass inertia of the political worldview, often get the image of fighters against totalitarianism.

Keywords: "Homo Sovieticus", "Soft Power", Hybrid War, Information War, Informational And Psychological Influence, Russian Expansion.

Постановка проблеми. З початком повномасштабної агресії Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 р. відбулася активізація діалогу вітчизняних науковців і широкої громадськості стосовно пошуків ефективних методів боротьби з російськими інвазійними впливами у світовому медіапросторі. Одним з аспектів дискусії є пошук джерел формування Z-ідеології, тобто комплексу ідей, уявлень і переконань спрямованих на обґрунтування доцільності реалізації Росією євразійської геополітичної концепції у міжнародних

відносинах і легітимізацію її збройної експансії у Східній і Західній Європі.

Аналіз наукових публікацій. Вивчення особливостей формування і поширення мілітаристського ксенофобського пропагандистського дискурсу Російською Федерацією склало окремий сегмент в українській історіографії початку XXI ст. Певна частина робіт виявилася присвяченою критиці історичних міфологем, які постійно використовувала російська пропаганда [9,13,16]. Об'єктом дослідження також стала євразійська концепція геополітичної стратегії Росії О. Г. Дуріна [5]. Важливим етапом у

вивченні витоків ідеології російського політикуму стало дослідження І. М. Грабовської, де було розкрито механізм використання російськими політтехнологами філософської спадщини І. О. Ільїна та А. В. Гулиги [6]. Однак, на сучасному етапі дослідження проблеми залишається недостатньо висвітленим використання творцями Z-ідеології творчого доробку представників так званої «третьої хвилі» російської еміграції з СРСР (1960-і– поч.1990-х рр.) до якої, зокрема, належав відомий російський філософ і соціолог О. О. Зінов'єв (1926–2006 рр.). В українській історіографії публіцистика О. О. Зінов'єва, згідно усталеної традиції, вважалася творчістю антикомуністично налаштованого вигнанця-дисидента, який у своїх сатиричних романах «Гомосовєтікус» (1982 р.) і «Пара беллум» (1982 р.) викривав недоліки радянського суспільства [11,15]. Тим часом, у російській історіографії на початку 2000-х рр. відбулася зміна акцентів у характеристиці творчості О. О. Зінов'єва. Головним у працях філософа російські дослідники проголосили негативне ставлення до процесів глобалізації і вестернізації, натомість критику вад радянського суспільства визнали поміркованою і конструктивною [2; 3; 12].

Мета статті. Метою пропонованої статті є науковий аналіз змісту найвідоміших публіцистичних творів О. О. Зінов'єва «Гомосовєтікус» і «Парабеллум» як інструментів інформаційно-психологічного впливу, завданням яких є формування у масовій свідомості читачів певних політичних переконань. Методологічною основою дослідження стали принципи об'єктивності та історизму. Авторами було використано загально-наукові методи та спеціальні: історико-генетичний, біографічний, соціологічний.

Виклад основного матеріалу. На початку 2000-х рр. Російська Федерація активізувала зусилля спрямовані на встановлення політичного і економічного контролю над державами пострадянського простору. Мілітаризація зовнішньополітичного курсу країни супроводжувалася посиленням авторитарних тенденцій у стосунках влади і суспільства. Одночасно у сфері офіційної державної історичної політики було розгорнуто масштабну пропагандистську компанію спрямовану на ідеалізацію радянського минулого. Як наслідок, у лютому 2020 р. соціологічне опитування проведене «АНО Левада-Центр» на території Російської Федерації засвідчило, що переважна більшість росіян вважає СРСР «найкращим часом в історії їхньої країни» [8]. Низка соціологічних досліджень також засвідчили, що російське суспільство на початку XXI ст. поступово набирало риси, які були властиві для радянського соціуму: ворожість до закордоння, підлабузницьке ставлення до влади, низький рівень культури праці і готовність терпіти злидні. Середньостатистичний росіянин початку XXI ст. своєю соціальною поведінкою дедалі більше нагадував громадянина СРСР доби 1970-х–1980-х рр. [7].

У цей час російські державні пропагандистські структури виявили зацікавленість у популяризації наукової і публіцистичної спадщини О. О. Зінов'єва, присвяченої обґрунтуванню ідеї неминучого геополітичного протистояння Росії і держав Західної Європи та Північної Америки. Саме на тлі подій російсько-української «гібридної» війни влітку 2014 р. державна федеральна медіагрупа «Міжнародне інформаційне агентство «Росія сьогодні» почала трансляцію засідань «Зінов'євського клубу» – агітаційної програми, спрямованої на «формування справедливого образу Росії у світі» [14]. В Донецьку у 2016 р. було відкрито «Зінов'євський клуб Новоросії», учасники якого збиралися займатися дослідженням оточуючої їх реальності з використанням соціальної теорії і методології О. О. Зінов'єва та переймалися проблемою виховання місцевої молоді. У 2017 р. запрацював російсько-китайський освітній проект «Російський Конфуцій – Олександр Зінов'єв». Апогей демонстративної уваги російського істеблішменту до творчого доробку О. О. Зінов'єва припав на святкування 100-річчя від дня його народження у 2022 р. Урочисті заходи відбулися в Російській академії наук. Міністерство освіти і науки Російської Федерації ухвалило рішення про обов'язкове вивчення творів філософа у середній і вищій школі. Також було заплановано проведення виставок у Берліні і Мюнхені на тему «Олександр Зінов'єв – визволитель Європи» [4]. Серед проектів вшанування його пам'яті наймасштабнішим виявився план побудови у Москві музею і громадського центру О. О. Зінов'єва «Зінотека», які мала прикрасити велетенська літера «Z», що стала загальноновизнаним у світі символом російської військової агресії в Україні [1].

Активна експлуатація сучасною російською пропагандою ідей О. О. Зінов'єва закономірно привертає увагу як до його наукової спадщини так і до публіцистики. Романи «Гомосовєтікус» і «Пара беллум» є яскравим прикладом лаконічного і легкого для сприйняття широкою аудиторією викладу низки політичних ідей, покликаних сформувати у масовій свідомості читачів усвідомлення історичної обумовленості протистояння радянської (російської) цивілізації і «колективного Заходу» та унікальності «гомосовєтікуса» – соціальної ідентичності сформованої в умовах політичної культури тоталітарного суспільства.

Концептуально об'єднуючою ідеєю творів О. О. Зінов'єва є необхідність кожному бути готовим до участі у Третій світовій війні. На думку автора, головною причиною світових війн є невіршеність проблеми перенаселення планети, а протиборчі ідеології виконують роль засобів масової психологічної мобілізації: «Дивлячись на світ згори, можна побачити, що йде боротьба величезних мас людей просто за фізичне виживання. Комуністична система організації людей у її радянському виконанні є з цього погляду найкращою. Найкращою не для життя людей у системі, а для виживання даного

об'єднання у боротьбі з іншими.» [10, с.179–180]. Водночас письменник визнає, що не Захід виступає агресором у стосунках з СРСР. На його думку головним спонукальним мотивом розв'язання війни для радянського суспільства є заздрість до високого рівня життя на Заході і усвідомлення нездатності створити власну конкурентоздатну економіку [10, с.158]. Однак, автор не закликає «гомосовєтїкусів» до соціально-економічних реформ. На його думку вони в СРСР марні. Водночас, радянський суспільно-політичний устрій, незважаючи на всі свої вади, має головну і незаперечну перевагу – здатність виживати і перемагати в умовах тотальної війни. У своїх романах автор послідовно розкриває свій план підкорення Заходу. На його думку, стратегія «фортеця в облозі» є для Радянського Союзу програшною. Так само автор скептично ставиться до ідеї здобути перемогу завдяки кількісній військовій перевазі. На думку О. О. Зінов'єва запорукою майбутньої перемоги має стати масова інфільтрація агентів радянських спецслужб в усі сфери політичного, економічного і громадського життя країн Заходу. З цією метою, на думку письменника, уряду СРСР варто дозволити добровільну масову еміграцію, яка згодом створить прорадянську «п'яту колону» в країнах Західної Європи [10, с.51–52]. Поряд з цим О. О. Зінов'єв наголошує на важливості інформаційної війни. Головним об'єктом інформаційно-психологічних операцій має стати західна молодь. Таємне фінансування Радянським Союзом молодіжних пацифістських рухів та протестних акцій антидержавницької спрямованості мають позбавити західне суспільство його мобілізаційних ресурсів і переконати в доцільності обмеження фінансування власного військово-промислового комплексу [10, с.291–292; 317; 323]. Автор вказує на вразливі місця західноєвропейського суспільства: залежність репутації місцевих політиків від засобів масової інформації, гедонізм, низький рівень поінформованості про реальний потенціал радянського суспільства.

Майбутнім могильником колективного Заходу, на думку О. О. Зінов'єва буде «гомосовєтїкус» – носій соціальної ідентичності, сформованої в жорстких умовах радянської мобілізаційної економіки і тоталітарного суспільства. За задумом автора, ідеальний «гомосовєтїкус» визнає ієрархію цінностей, де найважливішими якостями індивіда є агресивність, жорстокість, недовіра до оточуючих, байдужість до родини, пристосуванство, визнання пріоритетності інтересів держави. Очевидна неповноцінність такої особи має компенсуватися її здатністю швидко адаптуватися до екстремальних умов майбутньої великої континентальної війни, невибагливістю у побуті, умінням будувати стосунки з представниками інших націй з максимальною вигодою для себе. Оптимальним політичним режимом для «гомосовєтїкуса», на думку автора, є сталінізм: «Настав час подивитися на сталінізм знизу, тобто як на масове явище, як на великий історичний

процес підйому мільйонів людей із самих низів суспільства до освіти, культури, творчості, активності. Багато загинуло, це правильно. Проте набагато більше вціліло, змінило докорінно спосіб життя, піднялося, жило цікавим, порівняно з минулим, життям. То справді був безпрецедентний в історії культурний, духовний і діловий зліт величезних мас населення. Це був творчий процес у всіх основних аспектах життя» [10, с.175].

Висновки і пропозиції. Підбиваючи підсумки, ми маємо визнати, що оцінка літературної творчості О. О. Зінов'єва має враховувати особливості використання масової літератури як «м'якої сили», тобто інструменту інформаційної війни, що дозволяє популяризувати політичні ідеї в естетично привабливій оболонці певного літературного жанру. Окремі рекомендації О. О. Зінов'єва, щодо боротьби з колективним Заходом (маніпуляція масовою свідомістю населення з метою збільшення кількості носіїв радянської соціальної ідентичності, провокація міграційних криз, використання спецслужб для формування проросійського лобі за кордоном, латентна глорифікація сталінізму) були реалізовані як елементи «гібридної війни» Російської Федерації проти України і держав Європейського Союзу протягом 2014–2022 рр. Таким чином, існує об'єктивна необхідність у розробці і вдосконаленні методології дослідження масової літератури як знаряддя інформаційного протистояння.

1. Архитектурный проект Мультимедийного информационно-выставочного центра имени А.А. Зиновьева «ЗИНОТЕКА» в МГУ. *Зиновьев инфо*. 2022. URL: <http://zinoviev.info/wps/archives/7061> (дата звернення: 24.10.22).
2. Байбатырова Н. М. Политическая сатира в публицистике русского зарубежья «третьей волны» (на примере публицистики А. Зиновьева). *Филология и культура*. № 1(35). 2014. С. 148–153. URL: http://philology-and-culture.kpfu.ru/?q=system/files/27_7.pdf (дата звернення: 24.10.22).
3. Байбатырова Н. М. Прогностическая публицистика авторов русского зарубежья второй половины XX века. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 8: Литературоведение. Журналистика*. №1(15). 2016. С. 51–56. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prognosticheskaya-publitsistika-avtorov-russkogo-zarubezhya-vtoroy-pолоviny-xx-veka> priority.com/index.php/journal/article/view/230/220 (дата звернення: 24.10.22).
4. В России отмечают 100-летие со дня рождения выдающегося ученого Александра Зиновьева. *Министерство науки и высшего образования Российской Федерации*. 2022. URL: <https://cutt.ly/hNeVhfy> (дата звернення 25.10.22).

5. Возняк Т. Геополітичні контексти війни в Україні. Львів: Бібліотека журналу «І», 2015. 222 с. URL: <https://cutt.ly/zNp0rhN> (дата звернення: 25.10.22).
6. Грабовська Ірина. Філософські витоки та сенс путінізму. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. Випуск. 1.* К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 14–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_ukr_2016_1_6 (дата звернення 25.10.22).
7. Гудков Л. Почему в современной России воспроизводится советский тип человека. *Аналитический центр Юрия Левады.* 2016 URL: <https://www.levada.ru/2016/04/11/pochemu-v-sovremennoj-rossii-vosproizvoditsya-sovetskij-tip-cheloveka/> (дата звернення 25.10.22).
8. Гудков Л. Структура и воспроизводство памяти о Советском Союзе. *Аналитический центр Юрия Левады.* 2020. URL: <https://www.levada.ru/2020/03/24/struktura-i-vosproizvodstvo-pamyati-o-sovetskom-soyuze/> (дата звернення 25.10.22).
9. Салата О. О. Деміфологізація історії та творення міфів в українській науці та публічному просторі. Львів-Торунь : Liha-Pres, 2021. 200 с. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/134/1551/3735-1> (дата звернення 25.10.22).
10. Зиновьев А. А. Гомо советикус. Пара беллум. Москва: Московский рабочий, 1991. 414 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013505> (дата звернення 25.10.22).
11. Каганов Ю. О. Конструювання "радянської людини" (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014701> (дата звернення 25.10.22).
12. Ларин Н.О. Социологические идеи А.А. Зиновьева: современный взгляд. *Известия Саратовского университета. Серия Социология. Политология.* Т. 16, Вып. 2. 2016. С.190–192. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskie-idei-a-a-zinovieva-sovremennyy-vzglyad> (дата звернення 25.10.22).
13. Лозовий В. С. Маніпуляції історією як інструмент політики розколу України: стратегії та практики конструювання антиукраїнської ідентичності на Донбасі. *Strategic priorities. Серія: Філософія.* №3–4 (48). 2018. С.147–153. URL: <https://niss-priority.com/index.php/journal/article/view/230/220> (дата звернення 25.10.22).
14. МИА «Россия сегодня» учредило Зиновьевский клуб. *Зиновьев инфо.* 2014 URL: <http://zinoviev.info/wps/archives/599> (дата звернення 25.10.22).
15. Павлюк Л. Від homo soveticus до пост-homo soveticus: фантомно-гібридна реальність українських трансформацій. *Агора. Українські перспективи.* Випуск 12. Київ: Стилос, 2013. С.29–39. URL: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/Agora12.pdf> 9 (дата звернення 25.10.22).
16. Якубова Л. Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). НАН України. Інститут історії України. Київ. Інститут історії України НАН України, 2019. 333 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014749> (дата звернення 25.10.22.)

References

1. *Arxitekturnyj proekt Multimedijnogo informacionno-vystavocznego centra imeni A.A. Zinov'eva «ZINOTEKA» v MGU.* (2022). [Architectural Project of the Multimedia Information and Exhibition Center Named after A.A. Zinoviev "ZINOTEKA" at Moscow State University]. *Zinovyev info.* URL : <http://zinoviev.info/wps/archives/7061> (in Russian).
2. Bajbatyrova N. M. (2014). *Politicheskaya satira v publicistike russkogo zarubezh'ya «tret'ej volny» (na primere publicistiki A. Zinov'eva)* [Political Satire in the Journalism of the Russian Diaspora of the "Third Wave" (on the Example of the Journalism of A. Zinoviev)]. *Filologiya i kul'tura.* № 1(35). P.148–153. URL: http://philology-and-culture.kpfu.ru/?q=system/files/27_7.pdf (in Russian).
3. Bajbatyrova N. M. (2016). *Prognosticheskaya publicistika avtorov russkogo zarubezh'ya vtoroj poloviny XX veka* [Prognostic Journalism of Authors of the Russian Diaspora in the Second Half of the 20th Century]. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 8: Literaturovedenie. Zhurnalistika.* №1 (15). P.51–56. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prognosticheskaya-publitsistika-avtorov-russkogo-zarubezhya-vtoroy-poloviny-xx-veka> priority.com/index.php/journal/article/view/230/220 (in Russian).
4. *V Rossii otmechayut 100-letie so dnya rozhdeniya vydayushhegosya uchenogo Aleksandra Zinov'eva* (2022). [Russia Celebrates the 100th Anniversary of the Birth of the Outstanding Scientist Alexander Zinoviev]. *Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Rossijskoj Federacii.* URL : <https://cutt.ly/hNeVhfy> (in Russian).
5. Vozniak T. (2015) *Heopolitychni konteksty viiny v Ukraini.* Lviv. 222 p. [Geopolitical Contexts of the War in Ukraine]. URL : <https://cutt.ly/zNp0rhN> (Last accessed 25.10.22) (in Ukrainian)
6. Hrabovska I. (2016). *Filosofski vytoky ta sens putinizmu* [Philosophical Origins and Meaning of Putinism]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka.* Ukrainoznavstvo. Iss. 1. P. 14–18. URL:

- http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_ukr_2016_1_6. (in Ukrainian).
7. Gudkov L. (2016). *Pochemu v sovremennoj Rossii vosproizvoditsya sovetskij tip cheloveka* [Why is the Soviet Type of Man Reproduced in Modern Russia]. *Analiticheskij centr Yuriya Levady*. URL: <https://www.levada.ru/2016/04/11/pochemu-v-sovremennoj-rossii-vosproizvoditsya-sovetskij-tip-cheloveka/> (in Russian).
 8. Gudkov L. (2020). *Struktura i vosproizvodstvo pamyati o Sovetskom Soyuze* [The Structure and Reproduction of the Memory of the Soviet Union]. *Analiticheskij centr Yuriya Levady*. URL: <https://www.levada.ru/2020/03/24/struktura-i-vosproizvodstvo-pamyati-o-sovetskom-soyuze/> (in Russian).
 9. Salata O. O. (2021). *Demifolohizatsiia istorii ta tvorennia mifiv v ukrainskii nautsi ta publicnomu prostori* [Demythologizing of History and Creation of Myths in Ukrainian Science and Public Space]. Lviv-Torun : Liha-Pres, 200 p. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/134/1551/3735-1> (in Ukrainian).
 10. Zinov'ev A. A. (1991). *Gomo sovetikus. Para bellum*. [Gomo sovetikus. Para bellum]. Moskva: Moskovskij rabochij, 414 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013505> (in Russian).
 11. Kahanov Yu. O. (2019) *Konstruiuvannia "radianskoi liudyny" (1953–1991): ukrainska versii* [Construction of the "Soviet Man" (1953–1991): Ukrainian Version] Zaporizhzhia: Inter-M, 432 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014701> (in Ukrainian).
 12. Larin N.O. (2016) *Sociologicheskie idei A.A. Zinov'eva: sovremennij vzglyad* [Sociological ideas of A.A. Zynoviyev: a modern view]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya Sociologiya. Politologiya*. Vol. 16, Iss. 2. P.190–192. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsiologicheskie-idei-a-a-zinovieva-sovremennyy-vzglyad> (in Russian).
 13. Lozovyi V. S. (2018) *Manipuliatsii istoriieiu yak instrument polityky rozkolu Ukrainy: stratehii ta praktyky konstruiuvannia antyukrainskoi identychnosti na Donbasi* [Manipulation of History as a Tool of the Politics of Division of Ukraine: Strategies and Practices of Constructing an Anti-Ukrainian Identity in Donbas]. *Strategic priorities*. Seriya: Filosofiia. №3–4 (48). P. 147–153. URL: <https://niss-priority.com/index.php/journal/article/view/230/220> (in Ukrainian).
 14. MIA «Rossiya segodnya» *uchredilo Zinov'evskij klub* (2014) [MIA "Russia Today" Founded the Zinoviev Club]. *Zinoviyev info*. URL: <http://zinoviev.info/wps/archives/599> (in Russian).
 15. Pavliuk L. (2013). *Vid homo soveticus do post-homo soveticus: fantomno-hibrydna realnist ukrainskykh transformatsii* [From Homo Sovieticus to Post-homo Sovieticus: the Phantom-hybrid Reality of Ukrainian Transformations] *Ahora*. Ukrainski perspektyvy. Vypusk 12. Kyiv: Stylos, P.29–39 URL: <https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/media/documents/publication/Agora12.pdf> (in Ukrainian).
 16. Iakubova L. (2019) *Intehratsiia Donbasu i Krymu vs dezintehratsiia Ukrainy: istorychnyi dosvid, suchasni vyklyky (analychna dopovid)*. NAS Ukrainy. [Integration of Donbass and Crimea vs Disintegration of Ukraine: Historical Experience, Modern Challenges (Analytical Report). NAS of Ukraine]. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv. 333 p. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014749> (in Ukrainian).